

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТІВ *БАТЬКО* І *МАТИ* У ФРАЗЕМАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31). Венжинович Н. Вербалізація концептів *батько* і *мати* у фраземах української мови (на матеріалі творів Т.Г. Шевченка); 7 стор.; кількість бібліографічних джерел – 11; мова – українська.

Анотація. У статті авторка аналізує вербальне наповнення концептів *батько* і *мати* за допомогою фразем української мови, відібраних із творів Т. Шевченка. Дослідження проводиться в лінгвокультурологічному аспекті. У результаті здійсненого наукового пошуку авторка доходить висновку про те, що аналізовані концепти мають розгалужену структуру, а у фраземах, які використовує Т. Шевченко у своїх творах, відтворено вагомні складники української ментальності.

Ключові слова: фразеологізм, концепти *батько* і *мати*, вербалізація, твори Т.Г. Шевченка.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. відбувається осмислення феноменів мови в концептуальній парадигмі і потребує уваги їх системна характеристика та реалізаційні властивості. Це зумовлює науковців розглядати концепти як продукти переробки перцептивного, когнітивного досвіду індивіда в поєднанні зі знаннями та переживаннями і їх вербальним досвідом. Основними принципами такого підходу є осмислення мови як способу організації і передачі знань та уявлень людини про світ, а мовної картини світу – в нерозривному зв'язку з концептуальною картиною світу, позамовною дійсністю та культурою народу, що дає змогу проникнути в глибини національного способу мислення [1].

Лінгвокультурні концепти здебільшого тлумачать як маркери етнічної картини світу й широко досліджують на матеріалі різних мов [див.: 2; 4; 9; 12]. Для українців незаперечною є всеосяжна роль батька й матері в житті родини та суспільства. Тому таке концептуальне дослідження є, безперечно, актуальним. Вивчення світоглядних пріоритетів людини завдяки експлікації національних мовних і концептуальних картин світу становить один із провідних напрямів лінгвістичних досліджень, зумовлених спрямуванням мовознавчої науки на етноцентризм. Картина світу виступає у вербальному вираженні, а лексична система слугує однією з основних форм об'єктивації мовної свідомості людини. Закодована в мові модель світу переймає на себе функцію збереження й передачі національної самосвідомості, духовних та культурних традицій. Хоча неперевірена мово-

творчість Т. Г. Шевченка не раз була предметом наукових досліджень [див., напр., 5; 6; 8; 10 тощо], проте новизна нашої розвідки полягає у тому, що фраземи та пов'язані з ними мікроконтексти із творів Т. Г. Шевченка, що вербалізують зазначені концепти, ще не були предметом спеціального розгляду у лінгвокультурологічному руслі [див., наприклад, 2; 3; 4 тощо]. Ми ставимо собі за мету зафіксувати із Словника мови Шевченка [11] фраземи і відповідні контексти, що вербалізують концепти *батько* і *мати*. А головне завдання, що випливає із поставленої мети, – побудова моделей відповідних концептів.

БАТЬКО

Як старший у родині, виконував усі необхідні обряди, пов'язані з родинним вогнищем; за давнім звичаєм, голова родини, господар, порада, мудрий вихователь дітей [7, с. 29].

1. Чоловік стосовно своїх дітей : *Сидить батько кінець стола*, На руки схилився; *пізнав батько свого сина*; у порівняннях: І чехи Гуса проводжали, *Мов діти батька*; Титися цілує тебе, *як батька рідного*; у приказках : Ми вже, бач, дуже близькі родичі. *Як наш батько горів, то їх батько руки грів; чи раз батька по морді вдарить*, чи двічі, перед богом, говорять, отвечать однаково [11, т. 1, с. 18].

2. Шанобливе називання козацької та гайдацької старшини, отаманів тощо: *Гуля Максим, гуля батько*, А за ним хлоп'ята; *батька Богдана* могила мріє; Заревіли гайдамаки: «добре, батьку, чуєм!»; Отак то сталося, *батьку козацький*, Все занехаяли діти ледачі. Переважно у звертанні: А поки що оставайся здоровий, *мій батьку отамане*, мій друже єдиний; *Ходім, батьки-отамани*, у Фастов в неділю [11, т. 1, с. 18].

3. Дружнє звертання до шанованих осіб або називання їх : А ти, *батьку*, *Як сам здоров знаєш*; Тебе люде поважають, *Добрий голос маєш*; *Батьку мій рідний*, порай мені, як синові, що мені робить?[11, т. 1, с. 18].

4. Образно-уособлене називання Дніпра: Дніпро геть-геть собі розкинувсь! *Сіє батько та горить!* Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! *Багато ти, батьку, у море носив Козацької крові* [11, т. 1, с. 18].

5. Ввічливе звертання до старої людини: Добре, еси, мій кобзарю, *Добре, батьку, робиш*, Що співати, розмовляти На могилу ходиш! [11, т. 1, с. 18].

БАТЬКІВ

Належний батькові: *А батькових, старих, кровавих*, Не ріки – море розлилось; Княжно моя безталанна,.. Ти ще будеш покутовать Гріхи на сім світі, *Гріхи батькові*; Таки ж у тім селі трудящий.. У наймах виріс сирота, *неначе батькова дитина!* [11, т. 1, с. 17].

БАТЬКІВСЬКИЙ

1. Належний батькові: Отойді було громаді І всім достолиха, Щоб мене не виганяли *З батьківської хати* [11, т.1, с. 18].

2. Властивий батькові, батькам: Подивись лиш на неї своїм *батьківським оком*; вона ... при купних наших друзях сказала мені, що без братнього і без *батьківського вашого святого слова* вона не дасть мені свого такого ж слова [11, т. 1, с. 18].

БАТЬКІВЩИНА

Зажурилась Україна – Така її доля! Зажурилась, заплакала, Як мала дитина. Ніхто її не рятує... Козачество гине; *Гине слава, батьківщина* [11, т. 1, с. 18].

Цікавими виявилися для нас лайливі стійкі сполуки, використовувані Т.Г. Шевченком :

а) *біс (кат, чорти його, їх) батька зна (знають)*: На чорта ти їх адресував *біс батька зна кому?*; Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і *кат його батька знає*, коли воно полегшає. *Чорти їх батька знають*, що се вони зо мною роблять;

б) *на батька бісового (чортового) – навіщо. На батька бісового я трачу І дні, і пера, і папір!*; *на чортового батька я їм тепер здався*;

в) *чорти б убив його батька* – при вираженні невдоволення, досади: Тут тепер 10 градусів морозу, не вам кажучи, а *кожуха нема, чорти б убив його батька*, і купила нема [11, т. 1, с. 18].

Образ матері з давніх часів глибоко пошановувався в українців. Мати охороняла домашнє вогнище, продовжувала рід, виховувала дітей, приносила в сім'ю любов і взаєморозуміння [9, с.164]. Мати виступала як уособлення миру, злагоди в суспільстві, зрештою – як показник його високого рівня розвитку. У Т. Г. Шевченка: І на оновленій землі Врага не буде, супостата, *А буде син, і буде мати*, і будуть люде на землі [Цит. за: 9, с. 164].

МАТИ

1. Жінка стосовно своїх дітей: У нашім раї на землі Нічого кращого немає, *Як тая мати молодая* З своїм дитяточком малим [11, т. 1, с. 395]; *породила мати сина* в зеленій діброві; земля плаче у кайданах, *Як за дітьми мати*. У прикладках: В Умані Гонга убив дітей своїх за те, що їх *матикатоличка* допомгла єзуїтам перевести їх в католики. І згадав сирота Степан в неволі Свою *матір Україну*; покидали запорожці Великий Луг і *матір Січ*; *ми одної матері діти,..*; Усі невлад, усіх назад, *В усіх доля мати* [11, т. 1, с. 395-396].

2. Самка-птаха стосовно своїх пташенят: *Мати галка*, мати чорна, Літаючи, кряче [11, т. 1, с. 396].

У стійких сполуках: а) *мати божжа (свята): Божжа мати!* І заступи вас, і укрий!; перед нею помолюся, Мов перед образом святим *Тієї матері святої*, що в мир наш бога принесла...;

б) *крий мати божжа (господня)* – при небажання, запереченні чого-небудь. Наприклад: Давно, давно не бачились, та не знаю, чий побачимося швидко, а може, вже й ніколи – *крий мати господня!*

в) *бути за матір, матір'ю сидіти*. Наприклад: Благов старий, А Марко аж плакав, Щоб *була вона за матір*; ні, Марку, ніяко мені *матір'ю сидіти* [11, т. 1, с. 396];

г) *матері його (їх) ковінька (хиря)*. Наприклад: Прочитаємо вдвох, як приїдете, бо я таки вас зимою сподіваюся, а весело б було, *матері його ковінька*; Добре, сину, *Матері їх хиря!* Мордуй, мордуй: в раю будеш Або есаулом;

д) *матір'ю ходити* – ‘бути вагітною’. Наприклад: А вона молилась і жить у господа просилась, Бо буде вже кого любить. Вона вже *матір'ю ходила*;

е) *що за недобра мати* – при здивуванні. Що *за недобра мати*, думаю! Чи не вмер він там, думаю;

є) *нерідна мати*: Обідать і вечерять варили дівчата, Та не знали, де ділася *Їх нерідна мати*;

ж) *хрещена мати*: мені *хрещена мати* Лиштву вишивала;

з) *як мати родила* (догола) : кати роздягли його (Гонту), *як мати родила*, і посадили на гарячі штаби заліза [11, т. 1, с. 396].

Проведене дослідження продемонструвало, що аналізовані концепти постають як макроутворення, багатовимірні ментальні одиниці, багаторівневі динамічні структурно-сміслові конструкти людської свідомості, які зберігають інформацію про деякі фрагменти життя *батька й матері*, їх емоційно-особистісних якостей, психофізичних станів, що яскраво виражено в семантичному просторі, зокрема й фразеологічних одиниць, виокремлених із поезій Т.Г. Шевченка.

Лінгвокультурні концепти *батько* і *мати* як фрагменти мовної картини світу вибудовуються в

цілісному номінативному просторі на позначення різних аспектів феномену материнства й батьківства.

Аналіз текстових фрагментів із поезій та прози Т.Г. Шевченка показав, що в концептуальній картині світу українського етносу наявні певні стереотипні уявлення про батьківство та материнство. До основних змістових ознак концепту *батько* відносимо такі: *голова родини, господар, відвага, родинні стосунки, безпека*, а для концепту *мати* такими ознаками є: *дім, тепло, затишок*,

віра, турбота, самопожертва, емоційність, материнська любов.

Отримані результати засвідчують те, що лінгвокультурні концепти *батько* й *мати* належать до базових концептів українського етносу. Вони посідають повноправне місце в мовній картині світу. Вважаємо перспективним подальше поглиблене вивчення зазначених ментальних утворень на матеріалі інших майстрів художнього слова, а також зіставлення їх в інших близько- та віддаленоспоріднених мовах.

Література

1. Алиева А. Дж. Фразеологізми в актуалізації концепту «материнство»: перекладацький аспект / А. Дж. Алиева // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Херсон, 2011. – Вип. XV. – С. 360-365.
2. Багнюк Анатолій. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник / Анатолій Багнюк. – Тернопіль : Новий колір, 2008. – 826 с.
3. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В.Н. Телия. – 2-е изд., стер. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
4. Войтович Валерій. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Вид. 2-ге, стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
5. Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. Збірник статей / За ред. В. С. Дементьєвої, Н. С. Васильєвої. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – 164 с.
6. Єрмоленко С. Я. Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX–XXI ст. / С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко, Л. П. Гнатюк // Мовознавство. – № 2-3. – 2013. – С. 100-112.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Є. П. Кирилюк. – К. : Держ. вид-во художньої літератури, 1964. – 650 с.
9. Кононенко Віталій. Символи української мови / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
10. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Іван Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2002. – 440 с.
11. Словник мови Шевченка: в двох томах. – К. : Наукова думка, 1964. – Т. 1.

Наталія Венжинович

ВЕРБАЛИЗАЦІЯ КОНЦЕПТОВ ОТЕЦ И МАТЬ ВО ФРАЗЕМАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКО)

Аннотация. В статье автор анализирует вербальное наполнение концептов *отец* и *мать* при помощи фразем украинского языка, отобранных из произведений Т. Шевченко. Исследование проведено в лингвокультурологическом аспекте. В результате произведенного научного поиска автор приходит к выводу о том, что анализируемые концепты имеют разветвленную структуру, а во фраземах, которые использует Т. Шевченко в своих произведениях, отражены важнейшие составляющие украинской ментальности.

Ключевые слова: фразеологизм, концепты *отец* и *мать*, вербализация, произведения Т. Г. Шевченко.

Natalie Venzhynovych

CONCEPT VERBALIZATION OF FATHER AND MOTHER IN UKRAINIAN PHRASEMES (ON THE MATERIAL OF T. H. SHEVCHENKO'S WORKS)

Summary. In the article the author analyses verbal infestation of the concepts *mather* and *father* by means of Ukrainian phrasemes, selected from the compositions of T. Shevchenko. The research has been done according to the linguoculturological aspect. As a result of the scholarly study the author draws a conclusion that the concepts under analysis have a branched structure, and in the phrasemes used by T. Shevchenko in his composition the significant constituents of the Ukrainian mentality have been reproduced.

Key words: phraseologism, concept *father* and *mother*, verbalization, T.H. Shevchenko's works.

Стаття надійшла до редакції 2.04.2014 р.

Венжинович Наталія Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету.